

ЕКОЛОГІЧНЕ ПРАВО

ДЕЙНЕГА М. А.,

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри цивільного та
господарського права(Національний університет біоресурсів
і природокористування України)

УДК 349.6

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2023.1.22>**КОНЦЕПЦІЇ ВЗАЄМОВІДНОСИН ЛЮДИНИ І ПРИРОДИ ЯК ОСНОВА
ФОРМУВАННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРИРОДОРЕСУРСНОГО ЗАКОНОДАВСТВА**

Стаття присвячена дослідженню концепцій розвитку взаємовідносин людини і природи, визначенню ефективного правового механізму такої взаємодії, що забезпечить стійке й збалансоване використання природних ресурсів, а також окреслення впливу концепцій на формування та розвиток природоресурсного законодавства.

З'ясовано, що ставлення людини до природи передусім обумовлюється типом екологічної свідомості та рівнем її розвитку. Розкрито зміст основних типів екологічної свідомості в еволюції системи «людина – природа»: синкретичний (архаїчний), антропоцентричний, біоцентричний, екоцентричний. Виявлено, що саме у світогляді екоцентризму сформувалася сучасна концепція «сталого розвитку» людини і природи, яка нині є загальновизнаною стратегією. Серед принципів сталого розвитку визначено: відновлення екосистем; забезпечення збереження і раціонального використання природних ресурсів, стійких моделей їх споживання; зупинення процесу втрати біорізноманіття тощо.

Проаналізовано зміст міжнародних документів, в яких «сталий розвиток» отримав ґрунтовне закріплення як основоположний принцип взаємозв'язку людини і природи. На виконання міжнародних актів практично в усіх країнах світу розроблені стратегії, програми, плани переходу до сталого розвитку. Сталий розвиток став вектором, основним напрямом як міжнародно-правового, так і національного регулювання у всіх сферах життєдіяльності людини. Охарактеризовано національні нормативно-правові акти щодо забезпечення реалізації принципів сталого розвитку у сфері природокористування, метою прийняття яких було забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави задля досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини.

Зроблено висновок про необхідність перегляду існуючої системи природоресурсного законодавства, яка б ґрунтувалась на досягненні компромісу між економічними, екологічними та соціальними потребами суспільства і базувалась на принципах сталості.

Ключові слова: природоресурсне законодавство, сталий розвиток, екоцентризм, екологічна свідомість, природокористування.

Deineha M. A. Concepts of the relationship between human and nature as a basis for the formation and development of natural resource legislation

The article is devoted to the study of the concepts of the development of the relationship between human and nature, the definition of an effective legal mechanism of such interaction that will ensure the sustainable and balanced use of natural resources, as well as the outline of the impact of the concepts on the formation and development of natural resource legislation.

It was found that the attitude of a person to nature is primarily determined by the type of ecological consciousness and the level of its development. The content of the main types of ecological consciousness in the evolution of the «human – nature» system is revealed: syncretic (archaic), anthropocentric, biocentric, ecocentric. It was revealed that the modern concept of «sustainable development» of human and nature, which is now a generally recognized strategy, was formed in the worldview of ecocentrism. Among the principles of sustainable development are defined: restoration of ecosystems; ensuring the preservation and rational use of natural resources, sustainable models of their consumption; stopping the process of biodiversity loss, etc.

The content of international documents, in which «sustainable development» was thoroughly established as a fundamental principle of the relationship between human and nature, was analyzed. Strategies, programs, and plans for the transition to sustainable development have been developed for the implementation of international acts in almost all countries of the world. Sustainable development has become a vector, the main direction of both international legal and national regulation in all spheres of human activity. The national normative legal acts on ensuring the implementation of the principles of sustainable development in the field of nature use are characterized, the purpose of which was to ensure the national interests of Ukraine in the sustainable development of the economy, civil society and the state in order to achieve an increase in the level and quality of life of the population, and the observance of constitutional rights and human freedoms.

A conclusion was made about the need to revise the existing system of natural resource legislation, which would be based on reaching a compromise between the economic, ecological and social needs of society and based on the principles of sustainability.

Key words: *natural resource legislation, sustainable development, ecocentrism, environmental awareness, nature management.*

Вступ. У другій половині XX ст. з'явилися свідчення вичерпності глобальних природних ресурсів та обмеженості асимілюючих можливостей планетарної екосистеми. Вплив людини на природу сягнув таких масштабів, що постало питання про перспективу збереження людства на планеті у зв'язку з наростаючою екологічною катастрофою. Саме у цей час у працях світової наукової спільноти з'являються дослідження концепцій розвитку взаємовідносин людини і природи. Крім того, усунення глобальних екологічних загроз вимагало консолідації дій усього світового співтовариства з підготовки міжнародних правових актів, спрямованих на забезпечення сприятливого навколишнього середовища при наростаючих темпах експлуатації природних ресурсів, посиленні техногенного впливу на навколишнє середовище. І тільки дослідивши концепції розвитку взаємовідносин людини та природи, можна правильно обрати найбільш ефективний правовий механізм такої взаємодії, що забезпечить стійке й збалансоване використання природних ресурсів.

Постановка завдання. Цілями наукового дослідження є аналіз концепцій взаємовідносин людини і природи, а також визначення їх впливу на формування та розвиток природо-ресурсного законодавства.

Результати дослідження. Процес взаємодії людини і природи здійснюється на основі певних закономірностей. Так, людина не може існувати без природи, оскільки природні блага забезпечують її життєдіяльність. У свою чергу, й природа потребує діяльності людини. Ці процеси відбуваються як природним шляхом, так і за допомогою штучних заходів з активною діяльністю людини, при якій виникають певні суспільні відносини, що регулюються правовими приписами [1, с. 8]. Однак при втручанні людини у природні процеси вона має максимально враховувати закони розвитку як окремих природних ресурсів, так і в цілому закони функціонування довкілля.

Ставлення людини до природи передусім обумовлюється типом екологічної свідомості та рівнем її розвитку. Екологічна свідомість – це сукупність екологічних уявлень, існуючого ставлення до природи, а також відповідних стратегій і технологій взаємодії з нею [2, с. 2]. Людство пройшло довгий шлях розвитку своїх відносин з природою, і на кожному етапі складалася особлива, властива саме цьому етапу екологічна свідомість. В еволюції системи «людина – природа» виокремлюють такі типи екологічної свідомості: синкретичний (архаїчний), антропоцентричний, біоцентричний, екоцентричний.

Синкретичний тип екологічної свідомості формувався тоді, коли в людській свідомості та самосвідомості ще не існувало протиставлення людини світу природи. Людина не виділяла себе з навколишнього світу і, звісно, не ставилася до природи як об'єкта перетворення відповідно до власних потреб та цілей [3, с. 202].

Протягом багатьох століть домінуючим світоглядом людства на навколишній світ і на його місце у цьому світі був антропоцентризм, концепція, за якою у центрі уваги знаходиться людина та її потреби. Тільки людина має цінність, а отже, вона має моральний обов'язок тільки перед людьми. Людина протиставлялася всім іншим істотам на землі і вважалася, само собою зрозумілим, що всі інші істоти не мають самостійної цінності [3, с. 202]. Антропоцентризм, як домінуюча установка у сприйнятті природи, виявлявся в ігноруванні потреб інших живих істот та залежно від можливостей природи задовольняти людські потреби.

Згодом антропоцентризм став розглядатися як згубна для природи, негативна форма світогляду. Антропоцентризм представляв один із різновидів дискримінаційних поглядів, що не відповідав вимогам істинної етики. Антропоцентризм орієнтував суспільство на максимальне споживацтво; людина розглядала природне середовище, природні ресурси як невичерпне джерело матеріальних благ. Як зазначає Ю.А. Краснова, антропоцентричний підхід, згідно з яким основною цінністю визнається людина, не виправдовує себе [4, с. 158]. Дійсно, антропоцентризм показав себе неспроможним і як філософія, і як науковий підхід до визначення статусу людини у природному середовищі, і як практичне керівництво до дії, що виправдовує будь-які вчинки людини щодо інших живих форм.

Розвиток технології, розкрадання природних багатств, забруднення навколишнього середовища привело до необхідності пошуку нових світоглядних орієнтирів, які б не протиставляли людину природі. Підкреслюючи необхідність пошуку прийнятного балансу у відносинах між суспільством і природою, вчені виступили з концепцією біоцентризму, одне з найважливіших положень якого полягає у тому, що потреби людини повинні бути задоволені лише настільки, наскільки вони не зачіпають різноманіття життя на Землі, що забезпечує динамічну рівновагу біосфери, до якої генетично адаптована людина [5, с. 132].

Як зазначають вчені, біоцентризм є однією з найбільш етичних філософських концепцій, а концепція «все для людини» нині втрачає силу. Біоцентризм передбачає, що не один вид, а все живе має право на існування, що саме біос, а не просто людина має бути у центрі уваги. Права біоса повинні бути захищені у законодавчих документах [6, с. 201]. Сутність біоцентричної свідомості розкривається у таких світоглядних принципах: найвищу цінність має природа, людина має підкоритися їй, уся діяльність людини оцінюється лише з точки зору корисності для довкілля; ієрархічна картина світу має такий вигляд: на вершині піраміди – природа, а в її основі – людина, що спрямовує свій потенціал на службу природі; метою взаємодії з природою є збереження її в усьому розмаїтті форм і видів, у тому числі й тих, що шкодять як людству загалом, так і окремій людині; розвиток природи – це процес,

якому має бути підпорядкований розвиток людства [7, с. 7]. Саме біоцентричний тип екологічної свідомості до розуміння ролі і місця людини у природі мав допомогти правильно вирішити й проблеми екологічного характеру.

Ідеї екоцентризму були розвинені й обґрунтовані В.І. Вернадським. Вчений уперше заговорив про біосферу як єдину систему «людина – природа», що формується під впливом людського розуму та свідомих дій суспільства [6, с. 202]. Концепція екоцентризму характеризується тим, що у відносинах людини і природи наголос робиться на гармонії, взаємозв'язку, взаємодії та взаєморозвитку. Найвищою цінністю є гармонійний розвиток людини й природи. Людина – не власник природи, а один із членів природної спільноти. Соціум не протистоїть світові природи, вони є елементами єдиної системи. Мета взаємодії з природою – максимальне задоволення як потреб людини, так і всієї природної спільноти. Людині нема звідки брати засобів для існування, крім як із навколишнього середовища. Але вона повинна не тільки брати, а й давати. Вплив на природу замінюється взаємодією з нею. Розвиток природи та людства – це процес взаємовигідної єдності [6, с. 203].

Екоцентричний світогляд – це філософська концепція про взаємозв'язок суспільства і природи, про місце людини в природі, для якої характерно наділення суспільства і природи властивостями партнерів у взаємодії, у результаті чого вони визнаються самоцінними, а взаємини між ними будуються на принципах паритетності, помірного прагматизму і поширення на ставлення до природи етико-моральних правил і норм. І саме у світогляді екоцентризму сформувалася сучасна концепція «сталого розвитку» людини і природи.

Основи концепції «сталого розвитку» заклали наукові роботи з проблем розвитку взаємодії людини і природи, що розроблялися за підтримки міжнародної неурядової організації Римського клубу, заснованого у 1968 р., основними цілями функціонування якого є: виявлення найбільш важливих проблем, що визначатимуть майбутнє людства на основі комплексного та перспективного аналізу; оцінка альтернативних сценаріїв майбутнього; розробка практичних рішень виявлених проблем; стимулювання суспільної дискусії; ефективні заходи для поліпшення перспектив на майбутнє.

На початку 70-х рр. XX ст. за пропозицією Римського клубу фахівцем у галузі теорії управління, професором Массачусетського технологічного інституту Джейм Форрестером була опублікована книга «Світова динаміка» (1971 р.) [8], в якій викладено одну з перших наукових моделей розвитку взаємовідносин суспільства і природи: подальший розвиток людства на фізично обмеженій планеті Земля призведе до екологічної катастрофи у 20-х рр. XXI століття.

Наступні дослідження, проведені під керівництвом учнів Джей Форрестера Донеллі і Денніса Медоуз, Йоргена Рандерса, викладені у книзі «Межі зростання» (The Limits to Growth) (1972 р.) [9]. Модель розвитку взаємовідносин суспільства і природи («World 3») продовжувала основні ідеї свого попередника, була заснована на результатах дослідження довгострокових наслідків глобальної тенденції зростання населення, промислового і сільськогосподарського виробництва, споживання природних ресурсів та забруднення довкілля.

Модель «World 3» фактично заклала основи сучасної концепції «сталого розвитку». Вона висунула дві принципові тези: 1) якщо існуючі світові тенденції зростання населення, обсягів виробництва, виснаження ресурсів та забруднення довкілля залишаться незмінними, то протягом наступних років, приблизно у середині XXI ст., буде досягнута фізична межа зростання на планеті Земля з подальшим різким та неконтрольованим зменшенням населення та економічним занепадом і деградацією екологічних систем; 2) існує можливість змінити ці тенденції фізичного зростання і перейти до стану економічної, соціальної та екологічної стабільності, що буде «стало розвиватися» й надалі у майбутньому: вони полягають у зміні свідомості людей, засвоєнням ними системного мислення [9, с. 127].

У науковому дослідженні вченими було проведено порівняння двох категорій: «зростання» (growth) та «розвитку» (development). Так, під «зростанням» розумілося збільшення обсягів шляхом тієї чи іншої переробки сировини, тоді як розвиток визначає передусім

як розширення та реалізацію потенційних можливостей. Якщо «зростання» передбачає збільшення за кількісними параметрами, то «розвиток» робить наголос на покращенні або зміні якості. У зв'язку із цим суспільство повинно адаптуватися до такої парадигми розвитку, як «сталий розвиток» [9, с. 129].

Концепція «меж зростання» отримала остаточне оформлення наприкінці 2006 р. в оновленому дослідженні Донелли і Денніса Медоуз, Йоргена Рандерса «Межі зростання. 30 років потому» (Limits to Growth. The 30-Year Update) [10], що базувалося на останніх даних вчених про тенденції розвитку людської цивілізації на планеті, удосконаленій моделі й новітній методології системної динаміки. Науковці дійшли висновку, що взаємовідносини суспільства і природи мають ґрунтуватися на глобальному партнерстві: «Світ ніколи не зможе зменшити екологічне навантаження до сталого рівня, якщо в основі цього не буде глобального партнерства. Не уникнути катастрофи, якщо люди не навчаться ставитися до себе та до інших як до частинок єдиної інтегрованої глобальної системи. Співчуття слід виявляти завжди, воно необхідно тут і зараз, у будь-якому місці та будь-який час, у тому числі й у далекому майбутньому. Людство повинно прагнути того, щоб залишити майбутнім поколінням живу планету» [10, с. 303].

Відігравши роль каталізатора у дослідженні глобальних екологічних проблем сучасності, концепція «меж зростання» поступилася місцем стратегії «сталого розвитку». Людство усвідомило необхідність формування підґрунтя для забезпечення подальшого розвитку, зважаючи на обмеженість запасів природних ресурсів та шкідливість впливу суспільства на природу. Усвідомлення важливості цього завдання привело до формування окремої концепції і формування теорії сталого розвитку.

Ще у 1987 р. під керівництвом директора Інституту всесвітнього спостереження Лестера Р. Брауна була розроблена концепція «сталого розвитку» (sustainable development) [11] – розвитку, що задовольняє сучасні потреби людства, водночас не руйнуючи можливості задовольняти свої потреби для майбутніх поколінь. Основним викликом третього тисячоліття, як стверджує Лестер Р. Браун, має стати трансформація економічної, екологічної, соціальної і духовної сфери суспільної діяльності, зміна соціальної та економічної систем таким чином, щоб вона не руйнувала природних екологічних систем, що є основою розвитку [11, с. 7].

Модель «сталого розвитку» взаємовідносин суспільства і природи нині є загально-визнаною стратегією. «Сталий розвиток» визначається як поліпшення якості життя людей у межах збалансованих екологічних систем. При цьому навколишнє природне середовище розглядається не як джерело ресурсів, а як фундамент життя [11, с. 7]. Перехід на стратегію «сталого розвитку» означає поступове забезпечення цілеспрямованої самоорганізації суспільства в економічній, соціальній та екологічній сферах, тобто суспільний розвиток повинен характеризуватися економічною ефективністю, екологічною безпекою та соціальною справедливістю.

Принципи «сталого розвитку», на яких повинні базуватися відносини суспільства і природи, вперше були сформульовані у 1987 р. в Концепції сталого розвитку. Відповідно до Концепції сталий розвиток (sustainable development) – це розвиток, що задовольняє потреби теперішнього часу, але не ставить під загрозу здатність майбутніх поколінь задовольняти свої власні потреби.

Як основоположний принцип взаємозв'язку людини і природи «сталий розвиток» отримав ґрунтовне закріплення у документах Міжнародної конференції по навколишньому середовищу і розвитку, що відбулася в Ріо-де-Жанейро у 1992 р., на якій прийнято історичне рішення про зміну курсу світового розвитку, обумовлене катастрофічною екологічною ситуацією. На Конференції була прийнята Світова програма дій «Порядок денний на ХХІ ст.», що визначила основні засади концепції сталого розвитку, принципи якої («Цілі розвитку тисячоліття») затверджені на Саміті Тисячоліття ООН у 2000 р. і висвітлені у Декларації Тисячоліття ООН.

У 2015 р. держави-члени ООН одноголосно прийняли новий Порядок денний – сміливу глобальну програму із забезпечення сталого майбутнього до 2030 року. На заміну Цілям

розвитку тисячоліття розроблено нові 17 принципів сталого розвитку («Цілі сталого розвитку») щодо забезпечення збалансованості всіх трьох компонентів: економічного, соціального та екологічного. У Порядку денному ООН оголошено про готовність зберегти планету від деградації, насамперед за допомогою впровадження раціональних моделей споживання і виробництва, раціонального використання природних ресурсів та вжиття невідкладних заходів у боротьбі з екологічною кризою. Серед принципів сталого розвитку визначено: відновлення екосистем; забезпечення збереження і раціонального використання природних ресурсів, стійких моделей їх споживання; зупинення процесу втрати біорізноманіття тощо.

На виконання Порядку денного ООН практично в усіх країнах світу розроблені стратегії, програми, плани переходу до сталого розвитку. Сталий розвиток стає вектором, основним напрямом як міжнародно-правового, так і національного регулювання у всіх сферах життєдіяльності людини. В Україні прийнято низку нормативно-правових актів щодо забезпечення реалізації принципів сталого розвитку у сфері природокористування, зокрема: Концепцію національної екологічної політики України на період до 2020 р., схвалену розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17 жовтня 2007 р. № 880-р, Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2020 року» від 21 грудня 2010 р., Закон України «Про Основні засади (стратегію) державної екологічної політики України на період до 2030 року» від 28 лютого 2019 р., якими передбачено досягнення таких цілей: підвищення рівня суспільної екологічної свідомості; поліпшення екологічної ситуації та рівня екологічної безпеки; досягнення безпечного для здоров'я людини стану довкілля; інтеграція екологічної політики та вдосконалення системи інтегрованого екологічного управління; припинення втрат біологічного та ландшафтного різноманіття і формування екологічної мережі; забезпечення екологічно збалансованого природокористування; удосконалення регіональної екологічної політики.

Стратегічні пріоритети нашої держави у цій сфері зафіксовані і в Указі Президента України «Про Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року» від 30 вересня 2019 р. № 722/2019, Енергетичній стратегії України на період до 2035 р., затвердженій розпорядженням Кабінету Міністрів України від 18 серпня 2017 р. № 605-р, Національній економічній стратегії на період до 2030 р., затвердженій постановою Кабінету Міністрів України від 3 березня 2021 р. № 179 та інших нормативних актах. Так, метою прийняття зазначених документів було забезпечення національних інтересів України щодо сталого розвитку економіки, громадянського суспільства і держави задля досягнення зростання рівня та якості життя населення, додержання конституційних прав і свобод людини.

Висновки. Основним мотивом розробки і затвердження національних нормативно-правових актів у сфері забезпечення реалізації принципів сталого розвитку був пошук шляхів, тактики й стратегії поведінки суспільства щодо подолання наслідків екологічної кризи. Однак задля усунення негативних проявів екологічної кризи у використанні природних ресурсів цього недостатньо. Актуальним нині вбачається необхідність перегляду існуючої системи природоресурсного законодавства, яка б ґрунтувалась на досягненні компромісу між економічними, екологічними та соціальними потребами суспільства і базувалась на принципах сталості.

Наукове дослідження виконане завдяки іменній стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2022 рік.

Список використаних джерел:

1. Анісімова Г.В. Взаємодія суспільства й природи – об'єктивна передумова виникнення екологічних відносин і екологічного права. *Екологічне право України: підручник* / за ред. А.П. Гетьмана, М.В. Шульги. Харків: Право, 2009. С. 5–17.
2. Куць Н. Екологічна свідомість українців & довкілля: аналітичний документ. Київ, 2020. 31 с.
3. Максименко О.О. Екологічна свідомість: підходи до визначення і класифікації. *Актуальні проблеми психології*. Т. 7. Вип. 15. С. 201–205.

4. Краснова Ю.А. Екоцентризм у формуванні права екологічної безпеки України. *Цілі сталого розвитку третього тисячоліття: виклики для університетів наук про життя: матеріали Міжнародної науково-практичної конференції* (м. Київ, 23–25.05.2018 р.). Київ. 2018. Т. 1. С. 157–159.
5. Чопик В.І. Біоцентризм – нова парадигма охорони біорізноманіття. *Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова*. 2012. Вип. 4. С. 126–143.
6. Стратегія сталого розвитку / В.М. Боголюбов, М.О. Клименко, Л.Г. Мельник, О.О. Ракоїд; за ред. В.М. Боголюбова. Київ: ВЦ НУБІП України, 2018. 446 с.
7. Кравець А.Ю. Біоцентризм як одна з основних категорій сучасного біополітичного дискурсу. *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. 2018. Т. 21. № 7. С. 5–10.
8. Forrester Jay W. *World Dynamics*. Cambridge, MA: Wright-Allen Press, 1971. 160 p.
9. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers. *The Limits to Growth*. New York: Universe Books, 1972. 200 p.
10. Donella H. Meadows, Dennis L. Meadows, Jorgen Randers. *Limits to Growth. The 30-Year Update*. London: Earthcan, 2006. 338 p.
11. Браун Лестер Р. Виклики нового століття. Стан світу 2000. Київ: Інтел-сфера, 2000. 305 с.

